

Klacsman Borbála

Kétszer kifosztva – A monori Popper Nyomda története

A Popper család Monor egyik tősgyökeres zsidó családja volt. Popper Zsigmond édesapja már a 19. század derekán könyvkötőként dolgozott, ezt a mesterséget adta tovább a fiának, majd ő Ernőnek, a saját fiának. A Popper Ernő által alapított Popper Nyomda története így szorosan összefonódott a monori zsidó közösség sorsával, és a 20. századi magyar történelem leképeződésének is tekinthető.

Monor levéltári forrásai¹ között számos olyan dokumentum található, amely érdekes részletekkel szolgál a nyomda történetéről, továbbá a holokauszt által megtépzott Popper család egyetlen túlélő tagja, Popper László két visszaemlékezésben is rögzítette az általa átélteket, amelyek egyrészt a Dr. Miklós László Monori Zsidó Alapítvány honlapján,² valamint a monori holokauszt túlélők által összeállított, magánkiadású kötetben olvashatóak.³ Ezek alapján a nyomda sorsa részletesen rekonstruálható alapításától kezdve az államosításáig.

A monori Popper család és a nyomda fénykora

Popper Zsigmondnak és feleségének, Glancz Máriának egy leánya és két fia született. A leány, Popper Teréz mindössze 27 esztendő volt, amikor elhunyt.⁴ Az idősebbik fiú, Sándor bádogosként dolgozott, saját edény- és vasáruüzlete volt; öccse, az 1888-ban született Popper Ernő örökölte meg édesapjuk hivatását. Mindkét fiú harcolt az első világháborúban.⁵

¹ Az előjáráságon keletkezett dokumentumok megtalálhatóak a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában (a továbbiakban: MNL PML): V.1075.

² Az oldal rengeteg, a helyi túlélők (köztük Popper László) által összegyűjtött adatot tartalmaz. Popper László 1998-ban leírt beszámolója a vészorkorszakban vele történekről. https://moza.hu/dynamic/visszaemlekezesek_elem_pdfhu_2.pdf (Letöltve: 2021. március 22.)

³ *Bound by Fate – In Memory of the Jewish Community of Monor*, szerk. Ajtai, György, et al., magánkiadás, 2018, 35–37.

⁴ MNL PML XXXIII.1, monori anyakönyvek.

⁵ AJTAI György, et al., Név szerinti beszámoló a vészorkorszak monori zsidó áldozatairól és a csekély számú túlélőről. https://moza.hu/dynamic/visszaemlekezesek_elem_pdfhu_9.pdf (Letöltve: 2021. március 22.)

Popper Ernő már az érettségi után, 1907-ben elkezdett könyvkötőként dolgozni a családi üzemben, és édesapja halála után át is vette annak vezetését.⁶ 1909-ben alapította meg a nyomdát, miután megvette az első nyomdagépeket. Emellett könyv- és papírboltot is üzemeltetett. A Popper Nyomda azért lett olyan sikeres, mert Popper Ernő mindig igyekezett „haladni a korrall”: 1917-ben villamosította a nyomdát, és nagyüzemben kezdett dolgozni. Így nem csoda, hogy a nyomda igazi családi vállalkozássá nőtte ki magát.

Popper Ernő Popper Laurát vette el, akitől három gyermeke született: László 1908-ban, Teréz 1912-ben, Lídia pedig 1913-ban. Lídia kozmetikai üzletet nyitott, testvérei László és Teréz azonban apjukkal együtt a nyomdában dolgoztak. 1934-ben Teréz hozzáment Grósz Dezsőhöz, aki szintén csatlakozott hozzájuk. Később Grósz Ferenc, Dezső bátyja, valamint Popper Elemér, Ernő unokatestvére is náluk helyezkedett el.⁷ Emellett természetesen a nyomda több helybeli lakosnak adott munkalehetőséget: tipográfusoknak, könyvkötőknek, nyomdászoknak. A papírboltot Popper Laura vezette.⁸

A két háború közti Monor miliójébe beleillett ez a vállalkozás: a városban ekkorra háttérbe szorult a mezőgazdaság, megerősödött az ipar és a kereskedelem, és Monor járási központtá nőtt. A főváros közelsége, a helyi üzletek, bankok sora mind kedvező körülményeket teremtettek a gyors fejlődéshez. A helyi asszimilálódott zsidó közösség kihasználta az 1867-es egyenjogúsítás révén nyílt lehetőségeket, és egy részük ügyvédi, orvosi, bankári szakmát választott. A többségük azonban kiskereskedő vagy ipari munkás volt, ám így is nagyban hozzájárultak a város gazdaságának fejlődéséhez. A monori zsidó hitközség rabbinátusa alatt egyesültek a környékbeli kisebb zsidó közösségek,⁹ tehát a helyi zsidóság vallási és világi élete egyaránt virágzott ebben az időszakban.

Az 1930-as évek elején a Popper család egy nagyobb ingatlant vett a Kosuth Lajos utcában, ahol elfért egyre bővülő üzemük. A nyomda ekkorra olyan hírnévre tett szert, hogy híres (főként antifasiszta) költők és írók is velük adták ki a könyveiket: így például Kassák Lajos, Szabó Dezső, Veres Péter, Zelk Zoltán is. Kiadványaik közt szerepeltek továbbá Fülöp Árpád költő szindarabjai éppúgy, mint újságok, hirdetések, iskolai nyomtatványok, meghívók, aprónyomatványok, formanyomatványok. Különösen profilba vágók voltak a monori helytörténeti munkák, például Fónyad Dezső, a helyi református lelkész írásai, a pártok helyi szervezeteinek röplapjai, valamint a helybeli munkáskörök alapszabályai és más nyomtatványai. A Popper-nyomatványok az ország

⁶ A monori anyakönyvekben nem maradt információ arról, hogy Popper Zsigmond pontosan mikor halt meg, azonban lánya, Teréz halotti anyakönyvi bejegyzésében már őt is elhunytként említették 1908-ban.

⁷ A Popper család genealógiáját lásd: AJTAI 2018, i. m. 144.

⁸ *Uo.*, 173.

⁹ PACZOLAY Csilla, *Monor és a Holocaust*, MA szakdolgozat, Eszterházy Károly Főiskola, 2000, 7, 10, 16. 1941-ben Monor 13 000 lakosa közül mintegy 450 volt zsidó származású. *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*, szerk. Kepecs József, Bp., KSH, 1993, 228–229.

minden szegletébe eljutottak.¹⁰ Ekkor a család még nem sejtette, hogy sorsuk hamarosan tragikus fordulatot vesz majd.

A zsidótörvények hatása – Popper Ernő iparigazolványának ügye

A magyar zsidóság életét az 1930-as évek végétől fokozatosan keserítette meg az antiszemita törvénykezés. Az 1938. évi XV. törvénycikk és az 1939. évi IV. törvénycikk előbb 20, aztán 6%-ban maximálta a zsidók részvételi arányát az értelmi-ségi, közigazgatási és gazdasági, ipari munkakörökben. Ennek nyomán tízezrek veszítették el állásaikat, iparendélyüket; teljes családok veszítették el a megélhetésüket; a zsidók helyét az „örségváltás” szellemében nemzsidók vették át.¹¹

E törvények természetesen hatással voltak a Popper Nyomda sorsára is. A megszorítások értelmében Popper Ernő iparjogosítványát több ízben is felülvizsgálták a helyi hatóságok, és bürokratikus úton igyekeztek ellehetetleníteni a nyomda működését. Először 1940 júliusában érkezett egy felszólítás Egedy Kálmántól, a monori járás főszolgabírájától, amelyben Popper Ernőt állampolgársági és illetőségi bizonyítványának, valamint születési anyakönyvi kivonatának bemutatására kötelezte. Amennyiben ezt nem teljesítette volna, úgy a főszolgabíró bevonta volna könyv- és papírkereskedés üzésére jogosító, valamint könyvkötő iparigazolványait.¹² Maga az eljárás alapvetően törvénytelen volt, hiszen egy 1922-es törvényre hivatkozva visszamenőlegesen kért be dokumentumokat az 1909-ben kiváltott iparigazolványhoz. Az ilyen jellegű bürokratikus zaklatás nem volt kuriózum Monoron: már az 1930-as évek végétől zajlott a zsidó iparosok, kereskedők igazoltatása, és azoktól, akik nem tudták benyújtani a szükséges okmányokat, elvették az iparjogosítványukat, ezzel is elősegítve a zsidótörvények által előírt kvóta elérését.¹³

A nyomda ügyét az is hátráltatta, hogy Popper Ernő nyomdagép-felállítási kérelmét több fórumon is elutasították a hatóságok. Az első kérelmet 1942 nyarán küldte el a monori főszolgabírónak, aki a döntés meghozatala előtt tájékoztatást kért a monori elöljáróságtól. A vezetőjegyző arról informálta Egedyt, hogy Popper ugyan 1909-ben megkapta az iparendélyét, azonban „a géperői nyomdász ipar gyakorlása az iparendélyen nincs rávezetve”.¹⁴ A főszolgabíró augusztusban az 1939. évi IV. törvényre, valamint a 7720/1939. ME. sz. rendeletre hivat-

¹⁰ AJTAI 2018, i. m. 173.

¹¹ KÁDÁR Gábor, VÁGI Zoltán, *Aranyvonal: fejezetek a zsidó vagyon történetéből*, Bp., Osiris, 2001, 23.

¹² MNL PML V.1075 Cb, 9227/1940, Popper Ernő iparügye, 1940. júl. 30., valamint 9247/1940, Popper Ernő iparügye, 1940. júl. 30.

¹³ A monori elöljárósági iratanyag alapján az összes helybéli zsidó iparost és kereskedőt ellenőrizték, néhányukat többször is. Lásd például: MNL PML V.1075 Cb 10041/1939, 9217–9225/1940, és így tovább.

¹⁴ MNL PML V.1075 Cb, 141/1944, a vezetőjegyző levele, 1941. aug. 21.

kozva elutasította Popper kérelmét. Ezt azzal indokolta, hogy „a törvény s a rendelet értelmében a kérelmező iparigazolványt nem kaphat és ezt megelőzően nem volt gépi erőre berendezett nyomdászipari iparigazolványa, minek következtében a gépállítási engedélyt sem adhattam ki.”¹⁵ Mindemellett a főszolgabíró az eljárás húszpengős költségét is Popper Ernőre róttá ki.

Popper azonban nem hagyta magát, felsőbb fórumhoz fordult. Fellebbezését Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjához, Endre Lászlóhoz küldte el.¹⁶ Endre szeptember 18-i véghatározata helybenhagyta a főszolgabíró döntését „helyes indokainál fogva”.¹⁷ Ezek az indokok a következők voltak: a főszolgabíró az 1939. évi IV. törvénycikk 14. §-ára hivatkozott, miszerint „Ipar gyakorlására zsidónak iparigazolványt, illetőleg iparendedélyt mindaddig nem lehet kiállítani, amíg az illető községben a zsidóknak kiadott iparigazolványok és iparendedélyek együttes száma a községben fennálló összes iparigazolványok és iparendedélyek számának hat százaléka alá csökken.” A törvény végrehajtási utasítása, vagyis a 7720/1939. ME. sz. rendelet 38. §-a ugyanezt a passzust értelmezte.¹⁸

Popper Ernő azonban tovább ment, és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez¹⁹ fellebbezett. A miniszter véghatározata kimondta, hogy „Az 1929. évi XXX. tc. 50. §-ának 2. bekezdése alapján a felülvizsgálati kérelemnek helyt adok és az alsófokú véghatározatok félértételével az elsőfokú hatóságot új eljárás lefolytatására és ennek megfelelőleg új véghatározat hozatalára utasítom. Megokolás: Jogszabályt sértettek az alsófokú hatóságok, mikor a gépállítási engedélyt az 1939:IV. tc. 14. §-ára valamint a 7720/1939. ME. sz. rendelet 38. §-ra hivatkozással utasították el, mert nevezettnek a nyomdaipar gyakorlására szóló iparjogosítványa van, s ennek birtokában iparát akár kézi, akár gépi erővel folytathatja. Mivel a gépfelállítási engedély iránti kérelem nem tekinthető új iparigazolvány kiállítása iránti kérelemnek, az alsófokú határozatok félértételével új eljárás lefolytatását és véghatározat hozatalát rendeltem el.”²⁰

¹⁵ *Uo.*, Egedy Kálmán főszolgabíró határozata, 1942. aug. 26.

¹⁶ Endre László (1895–1946) köztisztviselő, 1919 októberétől temesrékási szolgabíró, decembertől gödöllői szolgabíró, majd 1923-tól 1938-ig ugyanitt főszolgabíró. Több szélsőjobboldali szervezet tagja. 1938-tól Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja, 1944 áprilisától a Sztójay-kormány belügyi államtitkáraként a gettósítás és a deportálások egyik irányítója. A háború után a népbíróság halálra ítéli, kivégzik. Bővebben lásd: VÁGT Zoltán, *Endre László – Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944 = Tanulmányok a holokausztról II*, szerk. Randolph L. Braham, Bp., Balassi, 2002, 81–153.

¹⁷ MNL PML V.1075 Cb, 141/1944, alispáni határozat, 1942. szept. 18.

¹⁸ *Rendeletek tára 1939*, Bp., 1940, 1189.

¹⁹ Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948), ügyvéd, politikus, előbb Baranya és Somogy vármegye főispánja, majd 1931 és 1935, valamint 1938 és 1944 között belügyminiszter. A második világháború idején az angolszász orientáció híve volt. A német megszállás után, 1944 tavaszán a Gestapo letartóztatta és a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolta.

²⁰ MNL PML V.1075 Cb, 141/1944, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter véghatározata, 1942. dec. 7.

Ez az egyértelmű véghatározat megvilágítja, hogyan igyekeztek a helyi és megyei antiszemita hivatalnokok ellehetetleníteni a zsidókat a törvények és rendeletek saját szájuk íze szerinti értelmezésével és alkalmazásával, mi több, olyan törvényhelyekre hivatkozva, amelyeknek valójában nem volt közük az adott ügühöz. A hetekig, hónapokig húzódó ügymenet mindemellett hátráltatta a nyomdatulajdonos munkáját, külön költségeket okozott neki, és érzelmileg is igen megalázó lehetett, hiszen a nyomda ekkor már országos hírnévnek örvendett.

Azonban hiába ment el a legfelsőbb fórumig Popper Ernő, hogy megtarthassa az iparigazolványát és folytathassa munkáját, fejleszthesse a nyomdát, mert az igazolványt hamarosan bevonta a főszolgabíró, és azt csak 1943 őszén kapta vissza.²¹ Az iratokból nem derül ki, mi volt ennek az eljárásnak az oka. 1943 decemberében a főszolgabíró ismét bekérte Popper Ernő okmányait és iparigazolványát.²² A monori jegyző válaszában azt írta a főszolgabírónak, hogy ez ügyben immár kétszer is beidézte Poppert; „Nevezett ezt [iparigazolványát és származási okmányait nagyszülőikig bezárólag] nem hozta be, és a második idézésre felesége előadta, hogy férje az okmányokat, valamint az iparigazolványt már személyesen beadta a Főszolgabírói hivatalba.”²³ Kérdés, hogy mi szükség volt az iratok ismételt bemutatására, hiszen már 1940-ben bekérték ugyanezen dokumentumokat Popper iparigazolványának felülvizsgálatakor. Mindazonáltal e bürokratikus eljárások illusztrálják, hogy mit is jelentettek a zsidótörvények a zsidók számára a gyakorlatban és a mindennapi életben.

Popper Ernő iparigazolványának és a nyomdának a sorsa is 1944. március 19-én pecsételődött meg, amikor a náci Németország katonái megszállták Magyarországot. Ekkor Popper igazolványát több más monori zsidó iparoséval együtt végleg elvonta az előljáróság.²⁴

A német megszállás után – a nyomda első elkobzása

A megszállással együtt drasztikusan felgyorsult a zsidóüldözés folyamata, és az újonnan kinevezett Sztójay-kormány gyors ütemben egyre súlyosabb megszorításokat vezetett be: többek között gondoskodott a zsidóság teljes kifosztásáról, a sárga csillag viselésének előírásáról, aztán a gettósításról és deportálásról.²⁵

Ezzel egy időben a Popper család tulajdonait is elkobozták. Az 1600/1944. ME. sz. rendelet értelmében 1944. április végéig minden zsidó családnak el kellett küldenie vagyonbevallását a Pénzügyigazgatóságnak. A rendelet szerint ugyan

²¹ MNL PML V.1075 Cb, 8822/1943, Popper Ernő záradékolt iparjogosítványának kiadása, 1943. szept. 9.

²² MNL PML V.1075 Cb, 12010/1943, Popper Ernő nyomdai bejelentése, 1943. dec. 13.

²³ *Uo.*, A vezetőjegyző levele, 1944. jan. 14.

²⁴ MNL PML V.1075 Cb, 5951/1944, zsidók iparjogosítványainak felülvizsgálata és bevonása.

²⁵ Sztójay Döme 1944. március 22-től vezette a kollaboráns kormányt, így fő felelőse a vidéki zsidóság gettósításának és deportálásának.

csak a 10 000 pengőt meghaladó értékű vagyont kellett bevallani (például ingatlanokat, mező- és erdőgazdasági területeket, műtárgyakat, üzleteket és üzeme-
meket), ennek ellenére a zsidóknak kiküldött kérdőívek rákérdeztek a nemes-
fém tárgyra, értékesebb lakásberendezési tárgyra, bankbetétekre,
értékpapírokra is.

Popper Ernő vagyonbevallása szerint 1944-ben a nyomda és a hozzá kapcsolo-
ló üzlet értéke 102 322 pengő volt, amibe beletartozott a nyersanyag, az áru-
készlet, az üzleti és az üzemi berendezés is. Közülük – értelemszerűen – az üzemi
berendezés érte a legtöbbet: 77 144 pengőt. Ezen felül a családnak 440 pengő
értékben voltak értékpapírjai a Monorkerületi Takarékpénztárnál, és 5243 pengő
tartozásuk állt fenn különböző papír- és könyvkereskedőknél.²⁶

Vagyonbevallásához csatolt levelében Popper Ernő érezhetően ingerült hang-
nemben írt a kifosztásáról: „egy részét ezeknek az ingóknak a csendőrség üzle-
temben leltározásra kikészítve, – más részét, mint amit a lakásomon tartottam a
bombatámadásokkal kapcsolatban – összeírta valami állítólagos feljelentésre és
bűnjelként lefoglalta azzal, hogy ezt nem kell sehova bejelentenem.”²⁷ A bevallás
tartalmaz emellett egy tételes felsorolást a szóban forgó felszerelésről, amelynek
értéke mintegy 3600 pengő volt. Így ment át hivatalosan az állam tulajdonába a
Popper Nyomda – akárcsak a többi monori zsidó üzlete, üzeme, lakása.

A monori gettósítás után az értékek sorsa hasonlóan alakult a többi magyar
zsidó vagyonához: a lakásokat, üzleteket a csendőrség lezárta, az ingóságokat
összegyűjtötték, szétválogatták és értékesítették.²⁸ Arról nem maradtak fenn ada-
tok, hogy a Popper család vagyonára végül ki tett szert – az állam tette-e rá a
kezét, vagy valamelyik helyi nemzsidó részére osztották ki a hatóságok.

Ahogy felszámolták a zsidók vagyonát, úgy tűntek el ők maguk is a monori
közéletből. A Popper Nyomdat üzemeltető Popper és Grósz családok katonakorú
férőfőit már 1942-től kezdve fegyvertelen munkaszolgálatra hívták be,²⁹ 1944
májusában pedig megkezdődött a gettósítás Monoron, amelynek nyomán előbb
két- vagy többszobás lakásokban, azután az elöljáróság által kijelölt házakban
(nyitott gettóban) tömörítették a helyi zsidókat. Végül június végén a VI. depor-

²⁶ MNL PML VI.101 C/1/B, 3299/1944, Popper Ernő vagyonbevallása. A nyomda értékét a
korabeli átlagos árakhoz hasonlítva lehet felmérni. Ezzel kapcsolatban lásd: Boros János, *A pengő
megsemmisítése, a forint születése, 1938–1946 = Múltunk*, 61(2016), 160–174.

²⁷ MNL PML VI.101 C/1/B, 3299/1944, Popper Ernő vagyonbevallása, 1944. máj. 4.

²⁸ MNL PML V.1075 Cb, 7779/1944, zsidó üzletek és raktárhelyiségek leltározása, a lezárt
zsidó kereskedelmi vállalatok, üzletek névsorának betérjesztése; 8344/1944, Zsidók által elhagyott,
zsidók őrzetéből, vagy rendelkezése alól kikerült ruházati cikkek, fehérneműek, lábbelik össze-
gyűjtése és értékesítése.

²⁹ Az 1939. évi II. törvénycikk 230. paragrafusára szerint „A katonai szolgálatra végleg alkalmat-
lannak osztályozott minden magyar állampolgár ifjú [...] egy ízben három hónapot meg nem hala-
dó időtartamra terjedő, munkatáborokban teljesítendő közérdekű munkaszolgálatra kötelezhető.”
A honvédelmi miniszter rendelete szerint azonban 1940-től a hadköteles korban lévő zsidókat is
munkásszázadokba hívták be, ami így hátrányosan megkülönböztető jellegű kötelezettséggé ala-
kult. „*fegyvertelen álltak az aknamezőkön...*”, szerk. Karsai Elek, Bp., MIOK, 1962, XVII, XXVII.

tálási zóna³⁰ egyik gyűjtőtáboraként kijelölt monori téglagyárba vitték át őket a környező kisebb települések, falvak zsidó lakosságával együtt. Az itt összegyűjtött 9000 zsidó rabot a tömeges deportálások utolsó fejezeteként július 6-án és 8-án hurcolták el Auschwitz-Birkenaubába.³¹

A táborban a Popper család nagy része életét vesztette a nácik keze által. Meggyilkolták Popper Ernőt, feleségét, Popper Laurát, lányukat, Terézt és az ő kisfiát, Györgyöt. Az 1942-ben munkaszolgálatra behívott Popper László előbb Ukrajnába került. Visszaemlékezése szerint a napirendjük igen kemény volt: „Hajnali 3-kor volt az ébresztő, utána reggeli. A munka az volt, hogy két ember úgynevezett »troglin« mészköveket hordott állások építéséhez. A munka nagyon nehéz volt. Ehhez hozzájött még a keret magatartása, mert puskatussal ütöttek minket. A munka délután 4-kor fejeződött be, ekkor bevonultunk szállásunkra. A kosztra nem lehetett panaszunk, mert a századparancsnok nem engedett lopni, így például vacsorára négy munkás kapott egy 1 kg-os húskonzervet.”³²

Amikor 1943 januárjában a munkaszolgálatosok visszavonultak, Popper László lemaradt tőlük, mert fagyási sérülései és alultápláltsága miatt nem bírta a tempót. Kijevben került kórházba. Amikor később ismét útnak indult egyedül, útközben elvesztette az eszméletét. Oroszok segítették el Zsitomirba, a csendőrlaktanyába, ahonnan aztán Dorosicsba került. „Egy nagy hodályba kerültem, ahol haldoklók feküdtek. [...] április 29-én éjjel a honvédség felgyújtotta a kórházat. Az a hír terjedt el ugyanis, hogy a beteg zsidók terjesztik a tífuszt, tehát tőlük meg kell szabadulni. A zsidók megsemmisítése volt a lehetséges módszer, mert így a kórokozók is elpusztulnak. A hatás rettenetes volt. Azok, akikben volt annyi erő, hogy lábra tudtak állni, azok menekülni próbáltak, de a kijáratoknál álltak a honvédek, és géppisztollyal legyilkolták a menekülőket. Mi kijöttünk a másik barakkból, és segítettük az arra menekülőket, így unokatestvéremmel együtt kb. 25 égő embert mentettünk meg,” emlékezett Popper László a hírhedt dorosicsi mészárlásra.³³

³⁰ A magyar és német hatóságok Magyarország területét hat ún. deportálási zónára osztották. Minden zóna egy vagy két csendőrkerületet tartalmazott; a hatodik deportálási zóna területe megegyezett az első csendőrkerületével (Budapest és környéke). Innét július elején deportálták a zsidókat. BRAHAM, Randolph L. *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon I–II*, Bp., Belvárosi, 1997, 558, 741.

³¹ A monori gettósítással és deportálással kapcsolatban lásd: KLACSMANN, Borbála, *Ten Days in the Brick Factory: The Monor Transit Camp = Between Collaboration and Resistance – Papers from the 21st Workshop on the History and Memory of National Socialist Camps and Extermination Sites*, eds. Karoline Georg, Verena Meier, Paula Oppermann, Berlin, Metropol, 2020, 67–90.

³² Popper László 1998-ban leírt beszámolója a vézskorszakban vele történekről, https://mozs.hu/dynamic/visszaemlekezesek_elem_pdfhu_2.pdf.

³³ Popper László 1998-ban leírt beszámolója a vézskorszakban vele történekről, https://mozs.hu/dynamic/visszaemlekezesek_elem_pdfhu_2.pdf. A dorosicsi mészárlás során mintegy 400–800 beteg munkaszolgálatos halt meg. Ezzel kapcsolatban lásd még: ZELK Zoltán, *Dorosici tűz = Munkaszolgálat a Don-kanyarban*, szerk. Rákos Imre, Verő Gábor, Bp., Ex Libris, 2008, 69–73.

Ukrajnából végül 1943 végén került haza, ám 1944 áprilisában ismét behívták. Ezúttal Borba vitték, ahol együtt szolgált többek között Radnóti Miklóssal, és ahol a rézbányában és útépitéseken dolgoztatták a munkaszolgálatosokat. „A keret kegyetlensége nem ismert határokat,” írta visszaemlékezésében Popper László.³⁴ „Végülis a jugoszláv partizánok szabadítottak fel minket a német és a magyar fasiszták uralma alól, és így kerültem el Temesvárra, majd onnan Monorra vezetett az utam. Családomból meghaltak a szüleim, nővérem, annak 6 éves kislánya. Egyedül nővérem férje, Dezső jött vissza.”³⁵

A háború után – a nyomda második elkobzása

Hazatérése után Popper László visszaszerezte a nyomdát, és túlélő sógorával, Grósz Dezsővel együtt megpróbálták ismét beindítani. Ennek egyetlen nyoma maradt a monori iratanyagban: 1945 októberében iparigazolványt, valamint egy községi bizonyítványt kértek az előljáróságtól, hogy kisipari kölcsönt vehessenek fel. Ekkor, habár az épület a háború folyamán megrongálódott, már több mint tíz embert foglalkoztatott a nyomda,³⁶ ami tanúsítja, hogy Popper – sok holokauszt-túlélővel ellentétben – viszonylag zökkenőmentesen vissza tudta szerezni örökségét. Ez minden bizonnyal a nyomda hírnevének volt köszönhető: nem olyan „átlagos” vagyontárgy volt, aminek eredetét egy új birtokos könnyen le tudta volna tagadni, hanem szorosan összefonódott volt tulajdonosai nevével. A nyomda beindítása után Popper László ismét megnyitotta a papírboltot is, és még a háború vége előtt megjelentette az első hetilapot.³⁷

Azonban nem sokáig maradt a tulajdonában a nyomda, ugyanis 1949 decemberében államosították a bolttal együtt, mindenféle ellenszolgáltatás nélkül.³⁸ Ezután az üzem tovább működött 1953-ig, amikor a nyomdagépeket leszerelték, majd a teljes berendezést átszállították a Vörös Csillag Nyomdába (mai Zrínyi Nyomda). Popper Lászlót nem alkalmazták a saját volt papírüzletében, egy másik monori papírboltban dolgozott a nyugalmazásáig, 1969-ig.³⁹

³⁴ AJTAI 2018, i. m. 37.

³⁵ Popper László 1998-ban leírt beszámolója a vészkorszakban vele történekről. http://moza.hu/dynamic/visszaemlekezesek_elem_pdfhu_2.pdf. 1944 őszén a bori munkaszolgálatosok egy részét a keretlegények erőltetett menetben indították útnak észak felé. A hátramaradt második csoportot 1944. szeptember 29-én szabadították fel a partizánok. CSAPODY Tamás, *Bori munkaszolgálatosok*, h. n., Vince Kiadó, 2012, 21, 23.

³⁶ MNL PML V.1075 Db, 5322/1945, községi bizonyítvány Popper László részére.

³⁷ Monori díszpolgárok: Popper László, <https://monor.hu/popper-laszlo> (Letöltve: 2021. március 22.)

³⁸ 1949 decemberétől államosították a tíz vagy annál több munkást foglalkoztató üzemeket, gyárakat. GYÖRI SZABÓ Róbert, *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Bp., Gondolat, 2009, 167.

³⁹ Monori díszpolgárok: Popper László, <https://monor.hu/popper-laszlo>; AJTAI 2018, i. m. 173–174.

A rendszerváltás után, 1993-ban Popper Lászlót megválasztották Monor egyik első díszpolgárának. Így hosszú évtizedek után végre megkapta az elismerést, amelyet ő maga és a Popper család megelőző generációi vívtak ki. A nyomda azóta lebontott épületének helyére emlékművet helyeztek el, amely tartalmazza a második világháború áldozatainak névsorát, bár külön nem említi a zsidóság üldöztetését. A következő évben a helytörténeti kör kiállítást szervezett, amelyben a nyomda és a család történetét mutatták be.⁴⁰ Ezen aktusokkal a város megtette az első lépéseket a helyi zsidóság morális kiengesztelése és a holokausztról való megemlékezés intézményesítése felé.

Popper László története (és családja múltja), mondhatni, tipikus közép-európai élettörténet a 20. századból: az Osztrák–Magyar Monarchia még létezett, amikor megszületett, átélte az első világháborút, túlélte a holokausztot, amelyben egész családja odaveszett. Majd amikor végre úgy tűnhetett, hogy vége az üldöztetésnek, és a családi nyomda ismét üzemelhet, azt az államosítás során ismét elvették tőle, ezúttal végleg. Így a megkülönböztetés egy másik fajtáját is megtapasztalta – amikor az állam vagyoni helyzet, társadalmi státus alapján kobozta el a vagyontárgyakat. Popper László 2001-ben hunyt el, utóda nem maradt. Haláláig egyedül élt, csupán távolabbi rokonai látogatták,⁴¹ elhunytával végleg lezárult a Popper Nyomda története is.

Klacsman, Borbála

Confiscated Twice – The History of the Popper Printing House of Monor

The Popper family was one of the Jewish families living in Monor. Since the mid-19th century, members of the family had been working as book binders, until Ernő Popper founded the printing house in 1909. The fate of the printing house was strongly connected to that of the family throughout the 20th century: when the anti-Jewish persecution started, first, local and county authorities tried to interfere with Popper's work through bureaucratic means. Then after the German occupation of Hungary in March 1944, Hungarian Jews were deprived of their properties – and the printing house was “Aryanized”. Almost the entire Popper family lost their lives in Auschwitz-Birkenau, except for Ernő's son, László, who survived as a military laborer. László Popper returned to Monor at the end of 1944 and reclaimed the printing house. He re-started work, however, soon the socialist regime nationalized the printing house, which has never been given back to the Popper family.

Keywords: 20th century, printing house, Popper family, Holocaust, nationalization.

⁴⁰ *Uo.*, 174.

⁴¹ Monori díszpolgárok: Popper László, <https://monor.hu/popper-laszlo>.